

КОНКУРЕНТНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Розкрито теоретичні особливості формування конкурентоспроможного експортного потенціалу на регіональному рівні. Здійснено оцінку зовнішньоекономічної діяльності регіонів України та запропоновано систему заходів по вдосконаленню конкурентних засад експортного потенціалу регіонів.

The article characterizes theoretical and methodological principles of the forming of the competitive export capacity at the regional range. The estimation of foreign economic activity of Ukrainian regions is made and a system of special instruments for the competitive export potential regions improving is being proposed.

Постановка проблеми. Успішність впровадження ринкових реформ в Україні значною мірою залежить від інтеграції економіки держави у світове господарство, що, в свою чергу, пов'язане зі ступенем участі регіонів у світогосподарських зв'язках та можливостях забезпечення їх експортного потенціалу. За таких умов регіони розглядаються як складова просторової глобальної господарської системи, де сили конкуренції визначають результат ефективності регіонального господарювання. Розвиток експортного потенціалу є необхідною умовою ефективного функціонування господарства регіону, оскільки він забезпечує відкритість його економіки, обмін товарами й послугами, трудовими ресурсами, інвестиціями, інформацією тощо.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Вивченню місця та ролі регіонів у становленні конкурентоспроможного експортного потенціалу та міжнародної інтеграції присвятили роботи такі вітчизняні вчені: В. Андрійчук, Г. Балабанов, Р. Білик, В. Будкін, І. Бураковський, В. Воротін, Т. Гніденко, Н. Даніленко, О. Дегтярьова, Б. Кваснюк, Ю. Ковбасюк, В. Коломойцев, В. Колонтай, Ю. Макогон, М. Нікітіна, А. Семенов, С. Салига, Х. Шреплер та ін. Європейський досвід розвитку теорії та практики зовнішньоекономічної діяльності вивчали такі вчені: М. Андерсен, С. Гарді, Ч. Джеффри, М. Кітінг, М. Портер, А. Вільямс, Б. Йохансен, К. Солоу, І. Фішер та інші.

Мета статті. Дослідження конкурентних особливостей експортного потенціалу України.

Виклад основного матеріалу. Експортний потенціал регіону до свого складу включає сукупність складових, які забезпечують ефективний вихід підприємств регіону на зовнішній ринок: вигідне з погляду ефективності розвитку зовнішньоекономічних зв'язків географічне положення; конкурентоспроможна продукція; високотехнологічне устаткування; висококваліфіковані трудові ресурси, високий рівень організації поставок сировини та комплектуючих; ефективний менеджмент зовнішньоекономічної діяльності. Тобто, мова йде про наявність необхідних й достатніх в регіоні умов і ресурсів (природних, технологічних, інформаційних, трудових, фінансових), що спроможні брати участь у виробництві та відтворенні матеріальних благ й послуг на певному рівні розвитку продуктивних сил даної території. Звідси масштаби, форми та напрями зовнішньоекономічної діяльності визначаються конкурентними перевагами й слабостями регіону.

У формуванні експортного потенціалу регіону більшість авторів виділяють два типи конкурентних факторів, котрі визначають успішність виходу регіонів на світовий ринок, – зовнішні і внутрішні [3]. Зовнішні фактори знаходяться поза регіональною системою, представляючи тенденції розвитку світового ринку, загальнодержавні і міжрегіональні конкурентні позиції. До них відносять сучасні особливості розвитку світової економіки; глобальну конкуренцію; місце країни у світовій торгівлі; рівень економічного розвитку країни і використання досягнень НТП; державну регіональну політику, міжрегіональну конкуренцію усередині країни щодо виходу на зовнішній ринок. Внутрішні фактори ідентифікуються при вивченні експортного потенціалу в самій регіональній системі і включають рівень економічного розвитку регіону і ємність внутрішнього ринку; комплекс ресурсів регіону; стан ринкової інфраструктури, стан маркетингу; інформаційну прозорість; наявність умов участі у світогосподарських зв'язках (умови нарощування експорту, товарну спеціалізацію і конкурентоспроможність експортної продукції, маркетингову і інвестиційну привабливість); економіко-географічне положення регіону; соціально-політичні та екологічні фактори.

Механізм формування експортного потенціалу складають різноманітні компоненти, що орієнтують регіон на активні дії з утримання наявних і завоювання нових ринкових позицій. В найзагальнішій формі механізм формування експортного потенціалу регіону можна охарактеризувати як сукупність основних елементів, що утворюють взаємозалежну систему, в якій вони тісно переплетені і активно взаємодіють. Найважливіші з них: організаційні форми регіона-

льних підприємств, що дозволяють їм активно інтегруватися у світову економіку; регіональні зовнішньоекономічні зв'язки, їх структура і принципи розвитку; правові форми і методи регулювання зовнішньоекономічної діяльності регіону; режим іноземних інвестицій; міжнародний маркетинг як інтегруюча функція управління експортними і спільними підприємствами; планування як важлива ланка у процесі формування експортного потенціалу: система показників планування діяльності і оцінки ефективності експортних і спільних виробництв; фінансово-економічна підтримка регіонального експорту; форми участі трудових колективів в управлінні виробництвом як найяскравіший прояв демократичних перетворень в регіоні; формування нового стилю поведінки споживачів; формування позитивного іміджу регіону [3].

Сьогодні перед регіонами держави стоїть складне завдання: необхідність інтеграції у світову економіку, з одного боку, та потреба забезпечення внутрішньої економічної незалежності й міжрегіональної співпраці, захисту внутрішнього ринку та власного товаровиробника – з іншого [2, с. 83]. Тому актуальною є оцінка зовнішньоекономічної діяльності регіону, яка може бути здійснена за такими показниками: відкритість економіки регіону (товарооборот зовнішньоекономічної діяльності України з товарів та послуг, його структура, частка зовнішньоторговельного обороту в структурі ВРП), покриття експортом імпорту, частка експорту у ВРП та частка імпорту у ВРП.

На сьогодні в Україні п'ять регіонів (м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Луганська та Запорізька області) завдяки своїй діяльності формують 60% усього зовнішньоекономічного торгового обороту України з товарів. Водночас частка 10 областей України (Луганської, Київської, Полтавської, Харківської, Львівської, Миколаївської, Закарпатської, Івано-Франківської, Сумської та Черкаської) знаходиться у межах 2–4%. Показники АР Крим, Вінницької, Волинської, Житомирської, Рівненської, Кіровоградської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької, Чернівецької та Чернігівської областей коливається у межах 0,4–1,8 % торговельного обороту товарів. Звідси ми бачимо значний міжрегіональний розрив у розмірах вкладу регіонів України до загального результату з обороту товарів. Тут чітко простежуються лише декілька регіонів-лідерів та регіони-аутсайтери, яких, на жаль, домінуюча більшість. Окрім того, узагальнена частка показника регіонів-лідерів має тенденції до поступового зростання, навіть в умовах кризи, що в цілому звужує можливості регіонів-аутсайдерів підсилити власну регіональну конкурентоспроможність як на внутрішньодержавному, так і на зовнішньому ринках. Проте під впливом світової фінансової кризи (кінця 2008–2010 рр.) і в групі регіонів-лідерів спостерігається поступове скорочення конкурентних можливостей Донецької та Дніпропетровської областей та збільшення частки м. Києва. Звичайно, входження України до СОТ дещо посилило конкурентні позиції українських товаровиробників на зовнішніх ринках (насамперед на ринках ЄС та США), розширивши можливості для поглиблення існуючої спеціалізації, в першу чергу на продукцію металургійної та хімічної промисловості. Разом з тим, ставши членом СОТ, Україна знизилася ставки мит і скасувала квоти на більшість товарів, які до цього захищали внутрішніх товаровиробників від іноземних конкурентів. Регіони України відчули суттєве збільшення імпорту товарів, у першу чергу автомобілів та сільськогосподарської продукції (збільшення обсягів імпорту останньої багато дослідників пов'язують з низькою рентабельністю внутрішнього виробництва та нереалізованим попитом внутрішнього ринку саме на товари цієї групи – м'ясо ВРХ і птиці, цукор тощо) [10].

Складна фінансова ситуація та різкі коливання валютного курсу призвели до того, що у деяких областях спостерігається загрозлива динаміка зростання більш швидкими темпами обсягів імпорту товарів, ніж експорту. Так, найбільш різке зростання імпорту в 2011 р. відбулося в АР Крим, Івано-Франківській, Рівненській, Херсонській та Хмельницькій областях. Загрозливий рівень зростання імпорту спостерігався в Одеській, Закарпатській, Сумській та Харківській областях та м. Києві. Проте в Дніпропетровській, Луганській, Кіровоградській та Черкаській областях вищими темпами зріс експорт здебільшого за рахунок аграрної продукції.

Також важливим є дослідження диверсифікованості експортної діяльності окремих регіонів України. Виявивши, на які групи товарів припадає найбільша питома вага експорту регіону, можна умовно регіони України розподілити на 3 групи: з диверсифікованою структурою, із середнім ступенем диверсифікації та недиверсифікованою структурою експорту товарів. До першої групи, з диверсифікованою структурою експорту товарів (тобто найбільша частка будь-якої з груп товарів не перевищує 30% загального обсягу експорту), належать Івано-Франківська, Вінницька, Житомирська, Херсонська області та м. Севастополь. До другої групи, із середнім ступенем диверсифікації (питома вага знаходиться в межах 30–60%), належать Одеська, Кіровоградська, Харківська області та м. Київ). Третя група регіонів, де спостерігається майже моногалузєва експортна спеціалізація регіону (частка понад 60%), включає три області: Дніпропетровську, Запорізьку та Донецьку. В останній групі на частку експорту недорогоцінних металів та виробів з них припадає 72,2 % загальних обсягів експорту [6].

Загалом ситуація, що спостерігається з експортною спеціалізацією регіонів у 2011 р., поліпшилася порівняно з 2010 р. несуттєво. Водночас спостерігається загальна тенденція, за якої індустріально розвинуті регіони України експортують здебільшого продукти з низьким ступенем переробки (в основному чорні метали та вироби з них), тоді як в експорті сільськогосподарських регіонів домінують обладнання й устаткування.

Поряд із торгівлею товарами вагому роль у зовнішньоторговельній діяльності відіграє ринок послуг. Найбільшими експортерами послуг серед регіонів України традиційно залишаються м. Київ (24,3 % від загального обсягу експорту послуг), Одеська (9,9 %) та Донецька область (4,6 %), а імпортерами – м. Київ (36,1 % від загального обсягу імпорту послуг), Дніпропетровська (8,2 %) та Донецька область (7,9 %). Загалом в більшості регіонів України обсяги експорту послуг перевищують їх імпорт, проте існує ряд регіонів, де більш швидкими темпами зростає обсяг імпорту послуг, наприклад, Дніпропетровська, Черкаська, Полтавська, Вінницька, Житомирська, Сумська, Чернігівська та Харківська області. В експорті переважають здебільшого різноманітні ділові послуги, послуги у сфері фінансового посередництва. Водночас такі перспективні ринки послуг, як транспортно-транзитні, туристичні, рекреаційні, страхові залишаються нерозвиненими. Стверджувати про високий рівень диверсифікації експорту послуг (тобто ситуації, за якої найбільша частка будь-якої групи послуг не перевищує 30 % загального обсягу експорту) не можна, оскільки лише Полтавська область має близький до граничного рівня показник.

Найвищу спеціалізацію в Україні на послугах транспорту та зв'язку мають більшість регіонів: АР Крим, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Херсонська, Черкаська, Чернівецька, м. Київ та м. Севастополь; послуги в операціях з нерухомістю, здаванням під найм і послуги юридичним особам переважають у Вінницькій, Луганській, Львівській, Харківській та Чернігівській областях; послуги, пов'язані з фінансовою діяльністю домінують у Дніпропетровській області; в обробній промисловості – в Запорізькій, Сумській та Хмельницькій областях. В імпорті послуг лише три області (Вінницька, Дніпропетровська та Харківська) мають більший за 60 % показник найбільшої групи послуг в імпорті.

Оцінка експортозалежності регіону реалізується шляхом визначення частки експорту у ВРП регіону. Під час розрахунку даного показника слід виходити з наступного: якщо експорт в регіоні складає понад 32% від ВРП, то регіон стає залежним від коливань кон'юнктури світового ринку, якщо ж на низькому рівні, то регіональні виробники є неконкурентоспроможними на світовому ринку [2, с. 84]. Так, на сьогодні найвищий рівень експортозалежності характерний для таких регіонів держави, як Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Полтавська та Миколаївська області, що засвідчує високий ступінь експортно-орієнтованості господарств регіонів, залежність від зовнішніх ринків, використання регіонів України здебільшого у якості постачальника сировини, погіршення структури експорту та характеризує економіку регіону як економічно залежну, що потребує перегляду регіональних пріоритетів розвитку регіональної зовнішньоекономічної діяльності.

Показник імпортозалежності території регіону визначається як частка імпорту у ВРП регіону та не повинен перевищувати 30% з метою позитивного впливу на розвиток економіки регіону, захисту внутрішнього ринку і національного товаровиробника, сприяння зміцненню конкурентоспроможності вітчизняної продукції та економічної незалежності України [2, с. 86]. В результаті оцінки рівня імпортозалежності регіонів України можна зробити висновок, що найвищі значення даного показника мають Донецька, Дніпропетровська, Закарпатська, Київська області та м. Київ. На сьогодні найбільшу питому вагу у структурі імпорту мають мінеральне паливо, паливно-мастильні матеріали, що свідчить про збереження високої енергоемності виробництва в регіонах держави.

В Україні, згідно з результатами досліджень Інституту економічного прогнозування НАН України, в структурі виробництва і експорту переважає продукція низького ступеня переробки. За випуском продукції вищі технологічні уклади – п'ятий та шостий – становлять в структурі ВВП близько 4%, причому шостий технологічний уклад, який визначає перспективи високотехнологічного розвитку країн, в Україні майже відсутній (менше 0,1%). Близько 58% виробленої продукції припадає на найнижчий – третій технологічний уклад (технології промисловості будівельних матеріалів, чорної металургії, суднобудування, обробки металу, легкої, деревообробної, целюлозно-паперової промисловості) та 38% – на четвертий. Такий стан речей є безпосереднім наслідком як недосконалості структури фінансування науково-технічних розробок, так і недостатніх обсягів інвестицій. Так, майже 70% фінансування науково-технічних розробок припадає сьогодні на четвертий, і лише 23% – на п'ятий технологічний уклади. Інноваційні ж витрати розподіляються таким чином: 60% – четвертий технологічний уклад і 30% – третій (сумарно – 90 %), а п'ятий уклад в інноваційних витратах становить лише 8,6% [1, с. 16].

Отже, участь регіонів України в міжнародному поділі праці здебільшого склалася завдяки історичним умовам, як наслідок міжрегіонального поділу праці, що існував ще за часів колишнього СРСР. Спроби уникнути моногалузової спеціалізації старопромислових регіонів в експорті не мають поки достатнього успіху через активний попит на сировинні групи товарів, особливо у докризовий період. Це відсувало питання диверсифікації виробництва та його переорієнтації на другий план. На сьогодні така ситуація призвела до поглиблення диспропорцій у спеціалізації господарства регіонів України, посилення незбалансованості внутрішньої регіональної політики та подальшого домінування регіонів-лідерів (м. Київ та старопромислові регіони) порівняно з регіонами-аутсайдерами.

Невід'ємною складовою зовнішньоекономічної діяльності є рух капіталів. Останніми роками обсяги інвестицій неухильно зростали, і цей фактор залишається надзвичайно важливим для розвитку відкритості економіки. Особливо це стосується економіки України, яка відчуває потребу в припливі значних коштів ззовні, а також потерпає від втрати капіталів через порівняно гірші умови для їх функціонування. Не дивлячись на загальні тенденції до зростання іноземних інвестицій в Україну, у більшості регіонів у посткризовий період спостерігається зменшення іноземних інвестиційних надходжень. Проте, в 2008–2011 рр. суттєво збільшилися обсяги прямого іноземного інвестування з регіонів України, зокрема підприємствами Донецької області в економіку інших країн світу на понад 5,4 млрд. дол. США, що складає 88 % загальноукраїнського показника. За цей же період майже утричі зменшилися інвестиційні надходження в економіку Дніпропетровської, Житомирської, Закарпатської, Миколаївської, Херсонської, Чернівецької областей. Істотне зниження притоку іноземних інвестицій у зазначений період відбулось у Вінницькій та Рівненській областях [8].

Важливою проблемою залишається неефективна структура іноземних інвестицій, що посилює структурні диспропорції в промисловості та негативно впливає на міжнародну конкурентоспроможність регіонів України. Пріоритетними для іноземних інвесторів залишаються галузі промисловості третього (добувна та нафтопереробна, виробництво неметалевої мінеральної продукції) та четвертого (харчова, металургійна, хімічна та нафтохімічна, паперово-целюлозна) технологічних укладів. Лише в Закарпатській області у структурі інвестицій переважають вкладення в галузь п'ятого технологічного укладу. Таким чином, для регіонів України актуальним залишається завдання підвищення рівня інноваційності та наукоємності іноземних інвестицій.

Дане дослідження дає можливість зробити висновки, що міжнародне співробітництво в більшості регіонів України характеризується спадною динамікою та неефективною структурою іноземних інвестицій. Головною причиною такої ситуації слід визнати недосконале інституційне забезпечення процесів іноземного інвестування, що призводить до недієвості механізмів державного управління інвестиційною діяльністю на регіональному рівні. Тому, окрім розв'язання проблем загальнодержавного рівня, що характерні для зовнішньоекономічної співпраці (питань спрощення реєстраційних, ліцензійних, сертифікаційних, митних бар'єрів) та оподаткування економічної діяльності іноземних інвесторів (зменшення кількості податків та спрощення їх адміністрування, забезпечення стабільності податкового законодавства), необхідно удосконалювати механізми управління шляхом залученням і супроводом іноземних інвесторів у регіонах. Пріоритетними галузями для інвестування в господарство України задля підвищення його конкурентоспроможності можуть бути: харчова промисловість (Волинська, Вінницька, Запорізька, Київська, Миколаївська, Одеська, Тернопільська, Харківська, Херсонська та Чернігівська області); металургія (Дніпропетровська та Донецька області), хімія та нафтохімія (АР Крим, Черкаська, Луганська, Хмельницька, Івано-Франківська області), неметалева мінеральна продукція (Житомирська); виробництво машин, електричного, електронного, оптичного устаткування (Закарпатська); добувна промисловість (Кіровоградська); целюлозно-паперова промисловість (Львівська); виробництво будматеріалів (Рівненська); будівництво (Чернівецька); фінансова сфера (м. Київ).

Зрозуміло, що наявність факторів виробництва є важливою, але недостатньою умовою успішної конкуренції. Для цього ще потрібні певний попит на продукцію, зокрема лояльні споживачі, конкурентоспроможні постачальники і суміжники, чесна конкуренція, відповідна стратегія підвищення конкурентоспроможності. На жаль, слабкість конкуренції на внутрішньому ринку, його незначна місткість і невибагливість українських споживачів не дають можливості створити належні умови для зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Виходячи з цього, ключовим поточним завданням є перевірена у часі та в галузевих пріоритетах "точкова" підтримка технологічних і орієнтованих на експорт виробництв. Зарубіжний досвід свідчить, що і в складних економічних умовах сильна держава може здійснювати в певних обсягах орієнтуючу промислову та інноваційну політику. На нашу думку, основною розробки й реалізації такої політики має стати розв'язання наступних завдань: об'єктивна оцінка ступеня конкурентоспроможності національної економіки з визначенням умов і факторів, які можуть сприяти ефективній конкуренції, збільшенню експортного потенціалу держави; наукове обґрунтування пріоритетних галузей, виробництв та видів продукції, що мають або можуть отримати в коротко- і середньостроковій перспективі конкурентні переваги на світовому ринку; визначення шляхів і заходів державного сприяння підвищенню конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, зокрема за рахунок цільової підтримки пріоритетних галузей і виробництв; поєднання зусиль держави із зусиллями регіонів у здійсненні структурної перебудови, проведенні інноваційної політики, спрямованої на соціально-економічний розвиток регіонів та підвищення конкурентоспроможності місцевих підприємств; науково-практичне та інституційне забезпечення заходів щодо підвищення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, виходячи з національних умов та особливостей світового ринку. Крім того, слід розділяти можливості підвищення конкурентоспроможності реального сектора економіки в цілому і можливості отримання конкурентних переваг в

окремих галузях та виробництвах. У першому випадку йдеться про стратегічну лінію державної економічної політики взагалі, у другому – про визначення пріоритетних галузей, регіонів, виробників і видів продукції, які вже мають або можуть отримати найближчим часом певні конкурентні переваги через наявність необхідних сприятливих умов, тобто про те, що є предметом промислової та інноваційної політики. Відповідно до цього мають розподілятися ресурсні можливості держави та окремих її галузей. Такий дворівневий підхід до заходів з підвищення конкурентоспроможності та їх фінансування здатний забезпечити максимально ефективне використання існуючих ресурсів.

Висновки. Питання щодо вдосконалення конкурентних особливостей експортного потенціалу регіонів України є достатньо актуальним та потребують системних заходів з їх вирішення. Першим кроком в удосконаленні зовнішньоекономічного потенціалу на регіональному рівні має стати розробка Державної регіональної стратегії підвищення конкурентоспроможності регіонів України. Там необхідно, перш за все, чітко визначити пріоритетні галузі інвестування на основі критерію наукоємності виробництва та передбачити механізми підвищення привабливості інвестування у цій галузі. Важливим, з огляду на геополітичне положення України, є активне стимулювання транзитних вантажопотоків та спрощення порядку транзиту. Доцільним є розміщення підприємств високотехнологічних галузей в економічно й соціально відсталих районах із надлишками трудових ресурсів. Перш за все це створення технопарків, центрів нововведень, технополісів, "полосів зростання", "центрів розвитку", що дасть змогу виготовляти конкурентоспроможну продукцію для внутрішнього та світового ринків. При цьому з метою розвитку великого, малого й середнього бізнесу важливим є формування ринкової інфраструктури, а також повної структурної перебудови й посилення соціальної орієнтації економіки. Розробка програм регіонального розвитку повинна передбачати пріоритети зовнішньоекономічної діяльності через активне входження економіки регіону в міжнародний поділ праці. При цьому влада має право й повинна регулювати економічні відносини з метою захисту інтересів національних виробників, експортерів та споживачів.

Література

1. Бабак А.В. Конкурентоспроможність національної економіки / Інститут економіки та прогнозування НАН України [Текст] / А. В. Бабак, С. Ф. Биконя, О. Ю. Болховітінова, Л. Ю. Волощенко, Т. В. Голікова, Б. Є. Кваснюк. – К. : Фенікс, 2005. – 495 с.
2. Герасимчук З.В. Конкурентоспроможність регіону: теорія, методологія, практика: [Монографія] / З.В. Герасимчук, Л.Л. Ковальська. – Луцьк : Надстир'я, 2008. – 248 с.
3. Горячук В.Ф. Оцінка конкурентоспроможності регіонів України на основі результатного підходу [Текст] // Регіональна економіка. – 2011. – № 1. – С. 39–47.
4. Дергачова В.В. Міжнародна конкурентоспроможність національної економіки в контексті забезпечення економічного зростання: монографія [Текст] / Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Д. : [ДонДУЕТ], 2006. – 391 с.
5. Жаліло Я. А. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / Національний ін-т стратегічних досліджень [Текст] / Я. А. Жаліло, Я. Б. Базилук, Я. В. Белінська, С. В. Давиденко, В. А. Комаров. – К. : Знання України, 2005. – 388 с.
6. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України, 2011 [Електронний ресурс]. – // Офіційний веб-сайт Фонду «Ефективне управління». – Режим доступу: http://www.feg.org.ua/ua/cms/projects/studying_Ukraine_competitiveness.
7. Лазарева Є.В., Яблонська Н.В. Методичний підхід до оцінки конкурентоспроможності регіону [Текст] // Регіональна економіка. – 2011. – № 1. – С. 23-38.
8. Портер М. Конкуренція [Текст] / Пер. с англ. О.Л. Пелявського, А.П. Уриханяна, Е.Л. Усенко и др.; под ред. Я.В. Заблоцкого, М.С. Иванова, К.П. Казаряна и др. – Изд. Испр. – М.: ИД "Вильямс", 2005.
9. Україна в 2011 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: [Монографія] / А. В. Єрмолаєв. – К.: НІСД, 2012. – 528 с.
10. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.